

AZƏRBAYCAN PESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ DİNİ METAFORALARIN
LİNGVOKULTUROLOJİ PERSPEKTİVLƏRİ**

İxtisas: 5708.01 – “German dilləri”

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Dilbər İsgəndər qızı Orucova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI


Naxçıvan – 2024

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin "İngilis dili və tərcümə" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Məsməxanın Yusif qızı Qaziyeva

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev
Filologiya elmləri doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aynur Müzəffər qızı Ağazadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri:  AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi:  Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Elmi seminarın sədri:  Filologiya elmləri doktoru, dosent
Şəfaqət Abdulla qızı Mahmudova



GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Metafor dilin və təfəkkürün baza hadisələrindən biri kimi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, koqnitiv dilçiliyin inkişafı ilə bu dil hadisəsi konseptual metafor probleminin ortaya qoyulması şəklində yeni bir elmi istiqamət almışdır. XX əsrin ikinci yarısından bir sıra elm sahələrində metaforun rolu və funksiyasının əsaslı şəkildə öyrənilməsinə artan diqqət, eləcə aparılmış araşdırmalar metaforun yalnız məcaz növü deyil, insanın koqnitiv sisteminin bir hissəsi kimi elmlərin tədqiqat obyektı olması qənaətini təsdiq etdi.

Müasir dövrdə lingvistikada təfəkkürün koqnitiv strukturlarının, söz və fikir arasındakı münasibətlərin, yeni mənanın yaradılmasının öyrənilməsinə marağın çox yüksək olması aşkar hiss olunur. Metaforun bu kontekstdən tədqiqi getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilər insanın konseptual dil mənzərəsinin formalaşmasında metaforun mərkəzi yer tutmasına diqqəti cəlb edirlər. Bu istiqamətdə qərb dilçiliyində G.Fauconnier, M.Turner, Z.Kövecses, J.Lakoff və başqalarının, rus dilçiliyində N.N.Boldırevin, Y.S.Kubryakovanın, İ.A.Sterninin, V.N.Teliyanın¹ və digərlərinin işləri xüsusi maraq kəsb edir.

Metaforun funksionallıq aspektlərini fərqli mətn və diskurs tipləri əsasında öyrənmək, hansı tipli diskursda metaforun çəkisinin

¹ Fauconnier, G. Conceptual Integration Networks / G.Fauconnier, M.Turner // Cognitive Science, Ablex Publishing Corporation, – Greenwich, Connecticut: – 1998. Vol 22 (2), – p. 133–187; Kövecses, Z. Metaphor: A Practical Introduction / Z.Kövecses. – Oxford: Oxford University Press, – 2010. – 375 p.; Lakoff, G. Metaphor and war. The metaphor system used to justify war in the Gulf // – Berkeley: Linguistics Department, – 1991. – p. 1-17; Болдырев, Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии / Н.Н.Болдырев. – Тамбов: Тамбовский государственный университет им. Г.Р. Державина, – 2000. – 163 с.; Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина – Москва: МГУ, – 1996. – 245 с.; Стернин, И.А. Теоретические и прикладные проблемы языкознания: избр. работы / И.А.Стернин. – Воронеж: Истоки, – 2008. – 595 с.; Телия, В.Н. Большой фразеологический словарь русского языка / В.Н.Телия. – Москва: АСТ-Пресс, – 2006. – 784 с.

yüksək olması səbəblərini aydınlaşdırmaq mətnin təşkilində koqnitiv mexanizmin roluna yeni istiqamətdən yanaşmanı ortaya qoyur.

Dini diskurslar və müqəddəs kitabların konseptual strukturlara görə təhlili ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır². Tədqiqatlar dini diskursların məcazlarla, xüsusən metaforlarla zənginliyini təsdiq edir. Siyasi, bədii və publisistik diskurslarda dini metaforların işlənməsi ilə bağlı araşdırmalar da az deyildir. Bununla belə, həmin diskurslarda işlənən dini metaforların xüsusiyyətləri, onların yaranma mexanizmləri, addəyişmə və adəvəzləmənin strukturu kimi məsələlər az öyrənilmişdir. İngilissünashıqda konseptual metafor tədqiqat obyektı olsa da, dini metaforlara münasibətdə həllini gözləyən bir çox məsələlər vardır.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdən biri də siyasi və media diskurslarda dini metaforlar məsələsinin dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilməsidir.

Metaforun tədqiqinin semantik və koqnitiv konsepsiyaları bir-birindən fərqlənən yanaşma üsullarıdır. Semantik konsepsiya mənanın daxili dəyişmə mexanizmini diqqət mərkəzinə çəkirsə, koqnitiv yanaşma insanın konseptual düşünmə mexanizmində metaforun rolunu öyrənməyi əsas götürür. Hər iki istiqamətdə dilçiliyimizdə kifayət qədər ümumiləşdirici kompleks tədqiqatlar aparılmamışdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, metaforun semantik və koqnitiv tədqiqatlarının bir-biri ilə əlaqələndirilmiş şəkildə aparılmasını nəzərdə tutan elmi işlər də dilçiliyimizdə yox dərəcəsinədir.

Dini metaforların mətnin, diskursun məzmun perspektivləri ilə münasibətinin tədqiqi metaforlaşma mexanizminin öyrənilməsinə, metaforlaşma modellərini aşkara çıxarmağa kömək edir. Koqnitiv nəzəriyyə metaforu onun müəyyən təfəkkür strukturlarına aidliyi müstəvisində təsvir edir. Konseptual metafor anlayışı belə yanaşma

² Яковенко, Б.В. История русской философии / Б.В.Яковенко. –Москва: Директ-Медиа, – 2008. – 1248 с.; Хантакова, В.М. Место метафоры в синонимическом ряду медицинских терминов / В.М.Хантакова, Е.А.Федина // Приоритетные исследования метафоры. Константы. Концепты. Категории, – Иркутск: – 2013. – с. 87–92; Чернявская, В.Е. Лингвистика текста. Лингвистика дискурса / В.Е.Чернявская. – Москва, Флинта: Наука, – 2013. – 208 с.

çərçivəyə daxil edildikdə bu və ya digər hadisənin metafor zəminində təsvirinə imkan verir. Eyni zamanda metaforun mətnyaratma xüsusiyyətləri də bu prosesdə üzə çıxır. Metaforun bu istiqamətdə tədqiqinə dair işlərə ehtiyacın çox olması baxımından da tədqiqat işi aktuallığı ilə seçilir.

Tədqiqat işində müxtəlif tipli mətnlərin formalaşmasının metaforik mexanizmin açılması da diqqət mərkəzinə çəkilir və bu istiqamətdə araşdırma konkret olaraq dini metaforlar əsasında aparılır. Qeyd olunan cəhət də dissertasiya mövzusunun aktuallığını təsdiq edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müxtəlif tipli diskurslarda işlənən dini metafor və metanomiyalardır. Tədqiqatın predmeti dini metaforun müxtəlif tipli, o cümlədən bədii mətndə siyasi və media diskurslarında işlənmə xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi dini metaforların diskursiv xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- din konsepti anlayışını təyin etmək və onun konseptual sistemini qurmaq;
- konseptual metafor anlayışını təyin etmək;
- dini metafor anlayışını təyin etmək
- dini metafor və metanomiyanın bədii mətndə işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- dini metafor və metanomiyanın siyasi diskursda işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- dini metafor və metanomiyanın media diskursda işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- dini metaforların mətnyaratma potensialını aşkara çıxarmaq və mətnyaratma funksiyalarını müəyyənləşdirmək;
- metafora əsas nəzəri yanaşmaları nəzərə almaqla onun mətnyaratma əlamətlərini aydınlaşdırmaq;
- metaforun media diskursa daxil olmasını təmin edən semantik və koqnitiv metaforlaşma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- bədii, siyasi və media diskursların metaforik təşkilini öyrənmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işi metaforun koqnitiv və semantik konsepsiyasına əsaslandığı üçün onda klassik metodoloji üsul və metodlardan istifadə edilir. İşdə təsviri, kontent təhlili, kontekst təhlili, modelləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Nitq subyektinin koqnitiv fəaliyyətinin obyektı olan metafor müxtəlif tipli diskursların təşkilədiçi amili kimi çıxış edir, müəllifin niyyətini reallaşdırır.

2. Metaforun köməyi ilə mətn monometafirik və polimetafirik şəkildə inkişaf edir.

3. Baza metaforunun bir freyminin slotu aktuallaşması ilə mətnin inkişafı monomorfematik inkişafdır.

4. Polimetafirik üsul mətndə bir neçə metaforik model iştirak edir.

5. Analitik mətnlərdə metaforun açılması hadisələrin ümumi axarı ilə əlaqələndir.

6. Bədii mətndə fərdi-müəllif dini metaforlar çox işlənsə, siyasi diskursda danışan metaforik modellərə tez-tez müraciət edilir.

7. Bədii mətndə dini metaforlar dini mövzuda yazılmış əsərlərdə daha çox istifadə olunur. Başqa mövzularda olan bədii mətnlərdə qəhrəman və personajların xarakterinin açılması, onların davranış tərzini, real hadisələrə və başqalarına münasibətlərinin təsviri və təqdimatı zamanı müəllif dini metaforlara müraciət edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müxtəlif tipli diskurslarda dini metaforaların və metaforik modellərin işlənməsi, onların mətnin təşkili prosesində iştirakı dissertasiyada ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə araşdırılmışdır. İşdə metaforik təşkil olunmuş mətnlər təyin olunur, onların tipologiyası və əsas linqvistik xüsusiyyətləri aşkarlanır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq dini metaforaların müxtəlif tipli diskurslarda işlənməsi məsələlərinə baxılmışdır. Bu yanaşma dil və mədəniyyət məsələsinin bir daha təhlilə cəlb olunması, mədəniyyət sahəsində dinin yerinin müəyyənəndirilməsi, dünyanın dil mənzərəsində dinin ifadə olunması

kimi məsələləri fərqli nəzəri aspektdən öyrənməyə səbəb olmuşdur. Dil sistemində konseptuallaşma, dini konseptlərin, freym, senari və slotların təyini xüsusi elmi-nəzəri əhəmiyyəti ilə seçilir və tədqiqat işinin nəzəri dəyərini artırır. Dini metaforların siyasi, media və bədii diskurslarda işlənmə xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq qarşılıqlı əlaqəli şəkildə tədqiq edilmiş, hər bir diskurs üçün dini metaforların koqnitiv modellərinin təyin edilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti bundadır ki, dissertasiyanın materiallarından və əldə olunmuş nəticələrdən nəzəri qrammatika, leksikologiya, üslubiyyat, ədəbiyyat, mətnin interpretasiyası üzrə xüsusi kurslar və xüsusi seminarlarda, tarixi üslubiyyat üzrə mühazirə kurslarında, kurs və diplom işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 11 iyul 2018-ci il tarixli iclasında (protokol №11) təsdiq olunmuş və Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası Filologiya Problemləri üzrə Elmi Şuranın 14 fevral 2019-cu il tarixli iclasında (protokol № 2) qeydiyyata alınmışdır

İşin əsas müddəaları müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən müəyyən edilmiş jurnal və toplularda çap etdirdiyi 16 elmi məqalə, konfrans materialı və tezisdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın nəticələri Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasının elmi seminarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri haqqında XXVI Beynəlxalq elmi konfransda (XXVI International Scientific Conference, – Penza, Russia: 2021) “Dil sistemində dini strukturlar məsələsi” (“Issue of Religious Structures in Language System”) adlı, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Tərcüməşünaslığın müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransında (2024) “Dildə konseptuallaşma məsələsi” adlı məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin həcmi, dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.

Dissertasiya işi “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə” və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işi “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə”, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” 5 səhifə – 8544 işarədən, I fəsil 40 səhifə – 75531 işarədən, II fəsil 51 səhifə – 96043 işarədən, III fəsil 37 səhifə – 71098 işarədən, “Nəticə” 4 səhifə – 7371 işarədən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 16 səhifədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi (ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla) 260253 işarədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Dil və mədəniyyət arasında əlaqələrin yeni perspektivləri**” adlı I fəsil 3 paragrafdan ibarətdir. “**1.1. Dilçilikdə dil və mədəniyyət məsələlərinin təşəkkülü**” paragrafında qeyd olunur ki, nəzəri fikirdə dil və mədəniyyət probleminin öyrənilməsi tarixi antik dövrdən başlayır.

Tədqiqatçıların bir qismi dilə mədəniyyətin bir hissəsi kimi baxmış, başqa bir qismi dilə mədəniyyətin ifadə forması kimi yanaşmış, nəhayət, üçüncü qisim alimlər isə belə hesab etmişlər ki, dil mədəniyyətin nə ifadə forması, nə elementidir. Dilçiliyin təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdə dilin allah tərəfindən insana bəxş edilməsi, əşya və predmetlərin adlandırılması, dilin mədəniyyətlə əlaqəsi haqqında fikirlər söylənilmişdir. Qədim yunan filosofu Demokritin fikrinə görə, əşyalar insanların razılaşması ilə adlandırılmışdır. Belə razılaşma isə müəyyən mədəni dövrdə mümkün ola bilərdi.

Aydındır ki, bütün mədəni dəyişmələr, inkişaf və tərəqqi dildə, dil materialında qalır, öz izlərini saxlayır. Bu baxımdan, dillə mədəniyyətin daim qarşılıqlı təsirdə və vəhdətdə olması heç bir şübhə doğurmur.

V.Fon Humboldt dillə mədəniyyət probleminə xüsusi diqqət vermiş, “xalq ruhu” ilə dili vəhdətdə götürmüşdür. V.Humboldtun yaratdığı konsepsiyayı ümumi şəkildə belə izah etmək olar: 1) maddi və mənəvi mədəniyyət dildə ifadəsini tapır; 2) hər bir mədəniyyət

millidir və onun milliliyi xüsusi dünyagörüşündə özünü göstərir. Dilə hər bir xalq üçün spesifik olan daxili forma xasdır; 3) dilin daxili forması xalq ruhunun və mədəniyyətinin ifadəsidir; 4) dil insanla ətraf mühit arasındakı təyinedici vasitədir.³

Ümumiyyətlə, dil və mədəniyyət məsələsinə münasibətdə üç fikrin mövcudluğu diqqəti cəlb edir: 1) dil mədəniyyəti əks etdirir; 2) dil mədəniyyəti dəyişikliyə uğradır; 3) dil mədəniyyətin tərkib hissəsidir.

Artıq dil və mədəniyyət kontekstində yeni elmi istiqamətlər formalaşmışdır. Məsələn, F.Cahangirov bütövlükdə koqnitiv dilçiliyi bir deyil, çoxsaylı istiqamət kimi dəyərləndirmiş, onu “dil və mədəniyyət” ilə tam eyniləşdirmişdir.

Birinci fəslin “**1.2. Dil və mədəniyyət probleminə yeni uorfizm yanaşması**” paraqrafında qeyd olunur ki, dil və mədəniyyətin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədqiqini E.Sepirin tələbəsi B.Uorf davam etdirmişdir. B.Uorf müxtəlif dillərdə zamanın qrammatik və leksik ifadə vasitələrini davranış və mədəniyyətlə əlaqədə araşdırmağa çalışmış, beləliklə, E.Sepir və B.Uorfun məşhur linqvistik nisbilik fərziyyəsi yaranmışdır. Uorfizmə görə, təfəkkür, dünyabaxışı və insanların davranışı linqvistik cəhətdən, yəni onların danışdıqları dilin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiyalar problemlərinin tədqiqatçıları Sepir-Uorf fərziyyəsinin məhsuldar olduğu fikrinə şərik çıxmışlar. Bu nəzəriyyə ilə əlaqədar mübahisələr isə həm linqvistikanın, həm də bir çox hümanitar elmlərin inkişafında əsaslı rol oynamışdır.

Mədəniyyətin, eləcə də müxtəlif səmavi dinlərin yaranıb sabitləşməsi uzun bir tarixi yol keçmişdir.

Dini terminologiyanın əsasında xristian dini terminləri əsas yeri tutur ki, bu da Bibliyanın ingilis dilinə tərcüməsi prosesində formalaşmış və yaradılmış terminlərdir. İngilis dilindəki bibleizmlər Bibliyanın hansı dildən (qədim yunan, latın, qədim yəhudi) tərcümə

³ Гумбольдт, В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // – Москва: Избранные труды по языкознанию, Прогресс, – 1984. – с. 48.

ədilməsindən asılı olaraq müxtəlif mənbələrə malikdir.

“Hər bir dinin təzahürü, bu və ya digər şəkildə (və miqyasda) təbliği və yayılması kifayət qədər mürəkkəb dil proseslərilə müşayiət olunmuşdur. Dinin dili bizim "insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi" kimi tanıdığımız adi dildən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Əsas fərq də ondan ibarətdir ki, bu dil ali üslubi xarakteri (və strukturu) etibarilə fəvqəladə (eyni zamanda heç bir polemikaya gəlməyən) müqəddəs metafizik izharın dili olub, bir-biri ilə sıx bağlı zəngin simvolik - obrazlı mühakimələr sistemindən ibarətdir”⁴.

Mədəniyyət tarixində buddizm, xristianlıq və islam kimi üç din xüsusi yer tutur. Əlbəttə ki, dinlərin yaranışında qədim insanın inam və inancları, təbiət hadisələrinə, eləcə də başqa varlıqlara münasibəti əhəmiyyətli rol oynamışdır. Mifləşdirmə, mifin hökmranlığı təsadüfi səciyyə daşımamışdır. İnsan izah edə bilmədiklərini, çəkinib qorxduğu hadisələri mifin varlığı ilə izah etməyə çalışmışdır. Ona görə də dildə mifologizmlər, həmçinin dini leksik vahidlər, elmi-nəzəri prizmadan yanaşsaq, dini terminlər çoxdur. Dünyada müxtəlif dinlərin mövcudluğu və hər bir dinin də özünün spesifik terminlərinin olması mədəniyyətlərarası kommunikasiyada bu cür vahidlərin informativliyinə güclü təsir göstərir.

I fəslin **“Dil sistemində dini strukturların ifadə vasitələri”** adlı III paragrafı dünyanın din mənzərəsinin dillə ifadəsinə həsr olunmuşdur.

Din bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan elementlərin mürəkkəb sistemidir. Din insanın mənəvi özəyinin əsasını təşkil edir. Din Allaha, dünyaya, həyata inamdır. Dünyanın din mənzərəsini canlandıran dilin səciyyəvi özəllikləri vardır. İnkişaf etmiş dini təlimlərdə yaradılış, xilas və dünyanın sonu konsepsiyaları əsas yeri tutur.

Dilin lüğət tərkibinin terminoloji təbəqəsində dini terminologiya xüsusi yer tutur və bu layın təşəkkülü mifologizmlərin yaranması ilə başlanmışdır. Elmi ədəbiyyatda mifologizmlərlə dini terminləri bəzən ayırsalar da, onlar bir-biri ilə sıx əlaqədar olub, əvvəlcə, mifologizmlər, bundan sonra isə dini terminlər

⁴ Cəfərov, N. Dinlərin dilləri. // “Ədəbiyyat qəzeti”. – 2017, 9 sentyabr. – s. 2-3.

formalaşmışdır.

Dinin əsaslarının və mahiyyətinin dil vasitələri ilə verballaşması dini leksikanın köməyi ilə mümkünləşmişdir. Ona görə də, bütövlükdə dini dil və dini leksika ümumi dil sistemində öz yerini almışdır.

Dillər bir-biri ilə əlaqə prosesində bir-birinə təsir göstərir və bu təsir nəticəsində dillərdə alınma ünsürlər, elementlər meydana gəlir. L.Blumfildə görə, alınmaların aşağıdakı növləri vardır: 1) mədəniyyət anlayışları olan alınmalar; 2) ərazi və ya siyasi yaxınlıq nəticəsində yaranan təmaslı əlaqə hesabına meydana gələn “daxili” alınmalar; 3) dialektlərdən ədəbi dilə keçən dialekt alınmaları⁵.

L.Blumfildin ayırdığı növlərdən birincisi dini terminləri və ya dini leksikanı da əhatə edir. Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də dinlə bağlı alınmalar müəyyən çoxluq təşkil edir.

İngilis dilində dini termin statusu qazanmış alınmaların mühüm qrupunu latın dilindən alınmalar təşkil edir. Latın dilindən olan sözlər ingilis dilinə daha qədim dövrlərdə şifahi yolla keçmişdir. Həmin sözlər ingilis dilinin qrammatik quruluşuna tam tabe olmuş, latın dilinə xas qrammatik formalarını isə itirmişdir.

Dini terminlərin ümumişlək leksik qata daxil olması onların yeni konnotativ mənə almasına təkan verir. Dildək sözlərin semantikasını əşya və predmetləri, real həyatda baş verən və ya baş verə biləcək hadisələri və insanların bu hadisələrə olan münasibətini əks etdirir. Konnotativ, köçürmə mənalar məcazlaşmadan irəli gəlir. “Məcaz bədii ifadəlilik məqsədi ilə əşya və məfhumları müstəqil yolla deyil, dolaylı yolla əks etmək üçün işlənən söz və ya ifadədir. Hər hansı məcaz müxtəlif əşya və hadisələrin şüurda təsəvvür edilən qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində yaranmış olur”⁶.

Dini terminlər metaforlaşmada çox iştirak edir.

“Eternal life is gift of the God” konseptual metaforu xristianlıqda bu dünyadakı həyat müddəti ilə insanın mövcudluğunun başa çatmadığı inamına əsaslanır. Xristianlıq bu dünyaya ölümsüzlük,

⁵ Блумфилд, Л. Язык / Л.Блумфилд. – Москва: Прогресс, – 1964. – с. 123

⁶ Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri / M.İ.Adilov, Z.N.Verdieva, F.M.Ağayeva – Bakı: Maarif, – 1989. – s. 163

əbədilik hissi gətirir. Bibliya əbədi həyat haqqında müjdədir. Müvəqqəti və əbədi həyatın mahiyyəti və mənbəyi İsus Xristos və ona inamdır.

Dinin ingilis dilinin lüğət tərkibinin müxtəlif təbəqələrinə təsirinin iki istiqamətdə getməsi aydınlaşır. Birinci istiqamət dini terminlərin və dini leksik vahidlərin dilin müxtəlif leksik təbəqələrində, xüsusən ümumişlək leksik qatında və müvafiq terminologiyasında işlənməsini əhatə edir. İkinci istiqamət metaforlaşma hadisəsi ilə bağlı özünü göstərir. Müxtəlif konseptual metaforlarda işlənən sözlərin dairəsinin və eləcə də, onların mənalarnın genişlənilib artması hadisəsi baş verir.

İngilis dini terminologiyasında ərəb dilindən, həmçinin sanskritdən, ivritdən alınmalar mövcud olsa da, əsas mənbə qədim yunan və latın dilləridir. İngilislərin dil əlaqələri qeyd edilən alınmaların birbaşa deyil, vasitəli alınması ilə seçilir. Vasitəçi dil rolunu, əsasən, fransız və alman dilləri oynamışdır.

Dini təsəvvür və inanclar tarixən dəyişmiş və inkişaf etmişdir. Bu cəhət dildə bəzi dini terminlərin arxaikləşməsinə səbəb olmuşdur.

Dissertasiyanın “**Dil sistemində dini konseptuallaşma**” adlanan II fəslə 3 paragrafdan ibarətdir. “**2.1. Dildə konseptuallaşma məsələsi**” paragrafında qeyd olunur ki, həyat hadisələrinin, anlayışlar sisteminin, dünya mənzərəsinin öyrənilməsində koqnitiv yanaşmanın metodiki əsasını konseptuallaşma təşkil edir.

A.L.Şarandinə görə, konseptuallaşdırma insan təfəkküründə ən vacib olan hadisələrdəndir. Bu vaciblik insanın idrak fəaliyyətindən irəli gəlir. İnsan informasiyanı alır, emal və istifadə edir⁷.

N.N.Boldirev yazır: “Konseptuallaşma qəbul edilən məlumatı qavramaq, predmet və hadisələri düşüncə vasitəsilə qurmaqdır. Bu proses dünya haqqında konseptlər şəklində müəyyən təriflər doğurur.

⁷ Шарандин, А.Л. Динамическая природа концептуализации и категоризации как основа речевой деятельности человека // Вопросы когнитивной лингвистики, – 2013. №1 (034), – с. 75.

Məsələn, ev, zaman, məkan, əbədiyyət, hərəkət və s. konseptləri”⁸.

Konseptuallaşma proses və nəticə kimi verbal və qeyri-verbal ola bilər. Konseptuallaşdırmaya koqnitiv baxımdan yanaşsaq, verbal konseptuallaşdırmanın aşağıdakı tiplərini ayırmaq mümkündür: 1) integrativ qrammatik kateqorial konseptuallaşma; 2) qeyri-integrativ qrammatik kateqorial konseptuallaşma; 3) integrativ leksik kateqorial konseptuallaşma; 4) semantik kateqorial konseptuallaşma; 5) predmet-əlamət konseptuallaşması; 6) situativ konseptuallaşma.

Konseptuallaşmanın əsas anlayışı konseptdir. Konsept problemi ilk dəfə 1928-ci ildə rus dilçisi S.A.Askoldov tərəfindən “Konsept və söz” məqaləsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. D.S.Lixaçevə görə, konsept dil daşıyıcısının məhsulu, şəxsi təcrübəsi, peşə və sosial təcrübəsi ilə əlaqədar gerçəklik hadisəsinin ifadə olunmasıdır. Konsept bilavasitə sözün mənasından yaranmır, lüğət mənasının fərdi və xalq təcrübəsi ilə qarşılaşdırılması fonunda meydana çıxır⁹.

Y.S.Kubryakova məhz bunu nəzərə alaraq göstərir ki, konseptlər insan təcrübəsini əks etdirən şüur vahidləri və informasiya strukturlarıdır¹⁰.

Konseptlə anlayış arasında müəyyən münasibətlər vardır. Konsept anlayış deyil, anlayışın mahiyyətidir. Forma almamış mənadır. Konsept mahiyyətdir, məzmun formalarda, obrazda, anlayışda və simvolda təzahür edir.

Konsept mürəkkəb quruluşlu olduğuna görə onun struktur məsələsi də mübahisəlidir. Tədqiqatçılar konsept strukturunun daha

⁸ Болдырев, Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии / Н.Н.Болдырев. – Тамбов: Тамбовский государственный университет им. Г.Р. Державина, – 2000. – с. 22

⁹ Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка // – Москва: Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. Под ред. проф. В. П. Нерознака. – 1997. – с. 26.

¹⁰ Кубрякова, Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина – Москва: МГУ, – 1996. – с. 90

çox dörd əsas modelindən bəhs edirlər: 1) qatlı¹¹; 2) komponentli¹²; 3) sahə¹³; 4) freymli¹⁴.

Çağdaş dilçilikdə dini tədqiqatların konseptuallaşdırılması problemi fəal müzakirə olunur. Dinşünaslığın bilik sahəsi kimi konseptuallaşdırılmasının mühüm metodoloji problemi əldə edilən biliyin obyektivliyi problemidir. Bu problem sosial idrakin özəllikləri ilə bağlıdır.

Canlı din adi insanların həyat kontekstinə daxil olan əməldə, təcrübədə, dərkdə dindir. XX əsrin sonlarında geniş yayılan canlı din anlayışı gündəlik dinin öyrənilməsi sahəsində əsas anlayışlardandır. Ümumiyyətlə, canlı din termini əvvəlcə xristian dindarlarının şəxsi təcrübələrinin təsvirindən (xatirələrə, tərcümeyi-hallara, müsahibələrə əsaslanaraq) yaranmış, sonralar gündəlik təcrübələrə, fəaliyyətlərə, xüsusi (məyən yerdə və zamanda) dini hadisələrin şərtlərinə şamil edilmişdir.

II fəslin **“Konseptuallaşma və metafor”** adlı II paraqrafında göstərilir ki, metafor hələ antik dövrdə filosofları düşündürən dil hadisəsidir. Aristotel metaforu məcazlar sisteminə daxil etmiş, cinsdən növə, növdən cinsə, cinsdən cinsə, növdən növə köçürmələrdən söz açmışdır¹⁵.

Real gerçəkliyə, onun predmet və hadisələrinə konseptual yanaşma metaforun konseptual nəzəriyyəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu nəzəriyyəyə görə, insan yaşadığı dünyanı metaforun köməyi ilə dərk edir. Metaforun müasir qavramı onun müqayisə və ya

¹¹ Степанов, Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / Ю.С.Степанов. – Москва: Языки русской культуры, – 1997. – 824 с.

¹² Карасик, В.И. Религиозный дискурс // – Волгоград: Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики, – 1999. – с. 5-19.

¹³ Степанов, Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / Ю.С.Степанов. – Москва: Языки русской культуры, – 1997. – 824 с.

¹⁴ Шарандин, А.Л. Динамическая природа концептуализации и категоризации как основа речевой деятельности человека // Вопросы когнитивной лингвистики, – 2013. №1 (034), – с. 75-81.

¹⁵ Аристотель. Сочинения в четырех томах / Перев. и ред. А.И. Доватура. – Москва: Мысль, – Том 4. – 1983. – с. 669

əvəzləmə şəklində başa düşülməsindən çox-çox genişdir.

Konseptual metafor nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, metaforlaşdırılmanın əsasında bilik strukturları (freym və ssenarilər) arasındakı qarşılıqlı əlaqələr durur. Bilik strukturları iki konseptual sahəni – mənbə sahəsinə (source domain - donor sahəsi) və hədəf sahəsinə (target domain – məqsəd sahəsinə) əhatə edir. Metaforik proyeksiya nəticəsində mənbə sahəsindən hədəf sahəsinə keçən metaforlaşdırıcı element az dərk olunan konseptual hədəf sahəsi əmələ gətirir.

M.Tendalın “Metaforun hibrid nəzəriyyəsi” adlanan əsəri koqnitiv metafora həsr olunmuşdur. Müəllif göstərir ki, koqnitiv metafor nəzəriyyəsində metafora təfəkkür fenomeni, koqnitiv praqmatika obyektini kimi baxılır¹⁶.

X.Otreqa-i-Qassetin fikrinə görə, metafor yüksək səviyyədə mücərrəd obyektləri qavramağın və mənalı şəkildə təyin etməyin yeganə əməli yoludur.

Metaforun koqnitiv proses kimi qəbul edilməsində M.Blekin interaksiya nəzəriyyəsi mühüm rol oynamışdır. Koqnitiv metafor anlayışını da ilk dəfə olaraq o işlətməmişdir.

Koqnitiv dini metaforların müəyyənləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, “din” konseptinin təhlilini tələb edir. İngilis dilində bu konsept “religion” adlanır.

Dil materiallarında obyekt, subyekt, hadisəni müsbət xarakterizə edən dini metaforlar üstünlük təşkil etsə də, mənfi rəngli metaforların artması da qeyd olunmalıdır. Daha doğrusu, ingilis dilli teoloji mətnlərdə metafor şəklində qələmə alınmış müsbət dəyər mühakimələri olduqca məntiqli və başa düşüləndir, çünki insanın Allaha sığınmasından xəbər verir. Bununla belə, eyni mətnlərdə mənfi mülahizələrin artması dilçilik və praqmatika baxımından diqqəti cəlb edir. İngilisdilli teoloji mətnlərin təhlili göstərir ki, müəlliflər Allahın unikal imkanlarını, xassələrini, habelə xüsusi statusunu xarakterizə edərək, onun gücünü vurğulayır və ona müvafiq atributlar bəxş edirlər. Nümunələrdən birində metaforik model belədir: “*God – Job /Tanrı –*

¹⁶ Tendahl, M.A. Hybrid Theory of Metaphor / M.A.Tendahl. – New York: Palgrave Macmillan, – 2009. – p. 192

Iş, God- Service-Tanrı/Xidmət". Əlbəttə, müxtəlif nümunələrdə Allahın xüsusi missiyasını və bəşəriyyətin xeyrinə yerinə yetirdiyi müxtəlif rolları göstərən çoxlu sayda leksemlər vardır.

Maraqlıdır ki, dini metaforun müsbət qiymətləndirici modeli çərçivəsində isimlər, bir qayda olaraq, metaforik nüvəni, sifətlər isə məcazi periferiyanı təmsil edir. Həmçinin ikili xarakter daşıyan "*God – Judge-Allah hakimdir*" metaforik modeli kifayət qədər geniş yayılmışdır və bu məcaz Allahın ədalətli olduğunu, düzgün qərarlar verdiyini vurğulayır və yeganə düzgün hökmü deyir.

"2.3. Konseptuallaşma və metonimiya" paraqrafında dil faktı olan konseptuallaşma ilə metonimiya arasındakı əlaqələrdən danışılır.

Dildə konseptuallaşdırılma (nitqin düzəni) konseptual struktur (sözlərin birliliyinin ifadə etdiyi məna) şəklində təzahür edir. Konseptual struktur öz maddi formasına görə semantik strukturla eyniyyət təşkil etsə də, funksional cəhətdən ondan fərqlənir. Həmin fərqi səbəbi eyni bir dildənkənar reallığın alternativ konseptlə ifadə olunmasındadır.

Konseptuallaşdırılmada (nitq düzəninə qavranılması) metonimiya mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

C.Lakofun fikrincə, metonimiya dərk edilən obyektin başqa obyektə münasibətdə qavranılmasına imkan verir¹⁷.

Metonimiyaya koqnitiv yanaşma 3 postulata (mübahisə doğurmayan mühakimə, aksiom) əsaslanır: 1) metonimiya konseptual fenomendir; 2) metonimiya koqnitiv prosesdir; 3) metonimiya ideallaşdırılmış koqnitiv model daxilində fəaliyyət göstərir¹⁸.

Metonimik proses bir konsepti digər konseptlə mental qiymətləndirmə prosesidir. R.Langader metonimiyayı referensial fenomen kimi qəbul etmişdir. Bu zaman bir konsept - referensiya nöqtəsi ikinci konseptə mental keçidi təmin edir və nəzərdə tutulan

¹⁷ Лакофф, Дж. Женщина, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж.Лакофф. – Москва: Гнозис, – 2011. – с. 37

¹⁸ Skrebnev, Y.M. Fundamentals of English Stylistic / Y.M.Skrebnev. – Moscow: Higher School, – 2000. – p. 17-61

məqsəd əldə olunur¹⁹.

Koqnitiv linqvistika metonimiyanı koqnitiv proses kimi izah edir. Həmin proses bir konseptual birliyin başqa konseptual birlik vasitəsilə mental dərk olunmasını əhatə edir. “She is just pretty face” cümləsində “a pretty face” ötürücü konseptual birlikdir. Onun fərd, şəxs konseptini ifadə etməsi isə arzu edilən məqsəddir.

Metonimiyanın koqnitiv proses kimi təqdimatında müxtəlif anlayışından istifadə olunur: müştərəklik, ötürücü, məqsəd, ideallaşdırılmış koqnitiv model.

Konseptuallaşdırılanın arzu edilən metonimik hədəfə çatması üçün mental əlaqənin qurulması zəruridir. Məsələn, iynəni saplaya bilməmək – qocalıq, dizləri əsmək – qocalıq, gözləri tor görmək – qocalıq və s.

Metaforik birləşmələr həmişə bir istiqamətli olduğu halda, metanomik əlaqələr iki istiqamətli olur.

Metonimik münasibətlər qruplarını aşağıdakı konkret nümunələrlə ayırmaq mümkündür:

1. Kəmiyyət metonimik münasibəti. Son göstərici bütün şkalanı əvəz edir: How old are you?

2. Konstitusional (əşyavi) metonimik münasibət. Əşyanın adı ondan düzələn predmetin adı əvəzinə işlənir: The marble spoke.

3. Hadisə metonimik münasibəti. Hadisə elementi əvəzinə bütün hadisə: Bill smoked sigaret (bütün hadisə - siqareti yandırmaq, tüstünü ciyərlərinə çəkmək və s.)

4. Kateqorial predmet metonimik münasibəti. Ümumi qayda əvəzinə konkret hal: I always leave my umbrella at home when it rains.

5. Kateqorial əlamət metonimik münasibəti. Kateqoriya əlamət əvəzinə işlənir: Judas(satqınlıq əlaməti), Cadillac (yaxşılıq əlaməti), a second Chomsky (yeni parlayan ulduz).

6. Qısaldılmış, ixtisar edilmiş metonimik münasibət. Crude(xam neft əvəzinə).

Metonimik köçürmə növləri müxtəlif və rəngarəngdir. Onların tam siyahısı yoxdur. Fərqli elmi mənbələrdə, eləcə də dərsliklərdə

¹⁹ Langacker, R.W. Cognitive grammar: a basic introduction / R.W.Langacker. – Oxford: Oxford University Press, – 2008. – p. 32

qeyd olunan metanomik köçürmə növlərinin sayı həmişə natamam təsir bağışlayır. Ungerer və Şmitin siyahısında metanomik köçürmənin aşağıdakı növləri verilmişdir: 1) qab – qabın içindəki; 2) müəllif - əsər; 3) material – məlumat; 4) işarə edən/adlandıran – işarə; 5) hissə - tam; 6) tam – hissə; 7) istehsalçı – mal/məhsul; 8) yer – idarə və s. Göründüyü kimi, bu siyahıda metonimik köçürmənin zaman - (bu zaman daxilində baş verən) hadisə, səs mənbəyi – səs, bədən üzvü – xəstəlik, sərhəd (xətt) – onu əhatə edən sahə, səth – bu səthi əhatə edən məkan, həcm, fəaliyyət (hərəkət) – həmin hərəkətin baş verdiyi zaman növləri yoxdur. Məsələ ondadır ki, bu növləri də yuxarıdakı siyahıya əlavə etmək metanomik köçürmələrin bütün formalarının əhatə olunmasını söyləməyə əsas vermir. Müxtəlif sözləm və cümlələrdə yeni metonimik köçürmə növləri aşkara çıxır.

Dissertasiyanın III fəslə “**Müxtəlif tipli diskurslarda dini metaforlar**” adlanır və 3 paragrafdan ibarətdir. “**3.1. Siyasi diskursda dini metaforlar**” adlı paragrafda qeyd olunur ki, diskurs mürəkkəb kommunikativ hadisə olub nitq fəaliyyəti prosesini bütünlüklə əhatə edir. Diskursa məndən başqa ekstralingvistik amillər daxil olur.

Diskurs anlayışının təyininə çox zaman bu sözün məna dairəsindən yanaşma diqqəti cəlb edir. Ümumi fikir bundan ibarətdir ki, diskurs fəaliyyətdə olan nitq anlamı verir. Digər tərəfdən, fəaliyyətdə olan nitq prosesini özündə birləşdirən, ekstralingvistik təsirlər altında formalaşan diskurs kommunikativ prosesdir. Diskursun növləri işlənmə sahəsinə görə müəyyənləşdirilir. İşlənmə sahəsi baxımından diskursun məişət, siyasi, hərbi, tibbi, hüquqi, dini, media, pedaqoji və s. növləri vardır. Qeyd olunan növlər arasında siyasi diskurs xüsusi yer tutur.

Siyasi diskurs siyasi kommunikasiya prosesidir. Siyasi kommunikasiyanın əsas xüsusiyyətlərini kütləvilik, nitqin adresantdan kütləvi adresata yönəlib bir istiqamətli olması, adresat tərkibinin dəyişkən və qeyri-sabitliyi təşkil edir. Siyasi diskurs obrazlılığı, fakt çoxluğu, müqayisə, arqumentləndirmə, həmçinin metafor ilə zənginliyi ilə seçilir.

Konseptual metafor nəzəriyyəsinin siyasi diskursa tətbiqi

C.Lakoffun adı ilə bağlıdır. O, müharibə ilə bağlı metaforların siyasi diskursda işlənməsini araşdırmışdır.

Müharibə və münaqişələr dövründə siyasi kommunikasiyada şəhid, günahsız insan, qazi kimi dini metaforların işləkliyi diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, siyasi diskurslarda inam, etiqad, həqiqət, təmizlik, saflıq kimi mücərrəd anlayışların istifadə olunması zamanı dini mənbələrə, əsaslara istinad edilir.

İngilis dilində cəhənnəm hell, inferno, hades sözlərindən biri ilə ifadə olunur.

-The occupiers howled because of the “inferno” near Kherson: they ask for Soviet helmets and candles with incense [The occupiers howled be]. – Xersonun ətrafı cəhənnəmə çevrildiyi üçün işğalçılar sovet dəbilqələri və ətirli şamlar istəyi ilə inildəyirlər.

Dini tematikanın müxtəlif diskurslarda, o cümlədən də siyasi diskursda aşkara çıxmasında dini leksika və dini terminlər xüsusi rol oynayır. Nəzərə alınır ki, geniş auditoriyanı birləşdirən amillərdən biri də dindir. İnsanların inam və etiqadına əsaslanmaq, məhz bu aspektdə onlarla bir cərgədə, bir sırada durmaq siyasi diskursun təsir gücünü artırır.

Dissertasiyanın III fəslinin II paragrafı “**Media diskursda dini metaforlar**” adlanır və bu paragrafda göstərilir ki, media diskurs kütləvi informasiya vasitələrində reallaşan diskursiv fəaliyyətdir.

Dini leksika bütün növ media diskurslarda, o cümlədən idman media diskursunda geniş yer tutmaqdadır. Hətta Belyutin alman futbol diskursunda – idman dindir metafor modelinin formalaşdığını göstərmişdir.

Dini metaforların daha çox futbola aid yazılarda işlədilməsini V.Katermina və N.Solovyeva Britaniya qəzetlərinin idman diskurslarının tədqiqi zamanı müəyyənləşdirmişlər. Onlar Böyük Britaniyanın ən çox oxunan qəzetlərindəki idman diskurslarındakı dini metaforları toplamış, onların arasında “*scapegoat, a stumbling, block, cornerstone, anathema, behemoth, Judas, to fall from grace*” kimi dini metaforların işlək olduğunu müəyyənləşdirmişlər. “Judas” futbol və reqbidə daha çox pul almaq üçün başqa kluba keçən oyunçunu

bildirir²⁰.

Media diskurslarda dünyanın sonu obrazı çox istifadə olunur. Bu məqamda apokalipsis sözünün işlədilməsi müşahidə edilir. Dünyanın sonu Allahın əlindədir və onu insanlara Allah göstərə bilər. Onun qarşısını almaq mümkün deyildir, ondan qaçmaq, gizlənmək mümkün deyildir. Yer kürəsində baş verən hər bir böyük fəlakət insanları düşündürür. Bu, Allahın bəlasıdır, yoxsa təbiətin sıradan olan hadisəsidir? Media diskurslarda bu cür hadisələr Allahın bəlası, Allahın qəzəbi adlandırılır.

Putin is an executioner, he is an evil who carries out the genocide of the Ukrainian people. These floods, earthquakes are God's punishment. Judgment day is near -Putin cəlladdır, Ukrayna xalqının soyqırımını həyata keçirən şərdir. Bu sellər, zəlzələlər Allahın cəzasıdır. Qiyamət günü yaxındır.

Media diskurslarda inam, etiqad, günah, cənnət cəhənnəm, ruh, möcüzə, ürək, qəlb, qorxu, cəza, qəzəb, şeytan, mələk (punishment, evil, judgment, pennance, judgment day, satan, devil, angel və s.) kimi dini terminlər və sözlər metaforların yaradılmasında geniş istifadə edilir. Bu dini leksik vahidlərin əksəriyyəti ilkin konsept kimi çıxış edirsə, qalan hissəsi ikinci konsept rolunu oynayır.

Müasir dövrdə cəmiyyət dini dəyərlərə üstünlük verir, onlara əməl etməyə və onları qorumağa çalışır. Bu baxımdan, media diskursda dini metaforların işlənməsi həm dini dəyərləri qabartmağa meyillilikdən, həm metaforun təbiətindən, həm də media diskursların oxucuların diqqətini cəlb etmək xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Məndə dini leksikasının işlədilməsində heç bir məhdudiyət yoxdur. Eyni zamanda, dini leksika tematikaya bölünür, leksik-semantik qruplara ayrılır. Allahın adları, dini personallar (əzrayıl, cəbrayıl, mələklər), dini məkanlar (cənnət, cəhənnəm, bu dünya, o dünya), dini-əxlaqi qaydaların pozulmasını ifadə edən adlar (günah, günahkar), mərasimlər (dəfn, kəbin) və başqa dini leksika qrupları

²⁰ Голубева Н.А. Современный религиозный дискурс: структура, стратегии, трансформации / Н.А.Голубева, И.В.Матвеева, Е.В.Плисов – Нижний Новгород: – НИУ РАНХ, 2015. – 262 с.

ayırmaq mümkündür. Eyni leksik-semantik qrupa daxil olan leksik vahidlərin yaxın ətrafda işlədilməsi dini metaforların təyin edilməsinə kömək edir. Yuxarıda verilmiş nümunədə dini termin başqa leksik vahidlə yanaşı işlənməklə (hell beast) yeni metoforik obraz əmələ gətirmişdir. Dini termin dilin ümumişlək sözləri, xüsusilə feillərlə birləşərək dini metonimiya və dini metafor əmələ gətirir. Məsələn, ingilis dilindəki paradise (cənnət) dini termini bir sıra feillərlə cənnət konseptinin metaforlaşmasında iştirak edir. Bu məqamda göylər sözünün də feillərlə birləşərək cənnət konseptinin metaforlaşmasında istifadə olunması göstərilə bilər. Resolve - həll etmək, yoluna qoymaq, thank – təşəkkür etmək, xeyir-dua vermək, come out of – enmək, rest in – istirahət etmək, stay – qalmaq, send – göndərmək və s. bu qəbildən olan feillərdir. Qeyd edək ki, bu xüsusiyyət german, eləcə də müxtəlif dillərin dini metaforlarında müşahidə edilir. Müasir ingilis dilinin dini metaforlarının başqa dillərin dini metaforları ilə səsləşməsi dini düşüncə tərzinin yaxınlığından irəli gəlir.

Dini metaforların izahı çox zaman dini diskurs və dini mənbələrə istinad etməyi zəruriləşdirir. Dini metafor istər dini diskurslarda, istərsə də başqa diskurslarda pragmatik funksiyanı da yerinə yetirir.

Media diskursun tərkibində mikrodini diskurs, dini metafor iştirak edə bilər. Bu cəhət media diskursların müxtəlif janrlarda olmaq imkanlarından qaynaqlanır. Kütləvi informasiya vasitələrində dini mövzularda müxtəlif yazılar çap olunur. Müqəddəs kitablardan parçalar, onların şərh, tərcümələri də qəzet və jurnal səhifələrində yer alır. Dini diskursda metafor şüura təsir üsulu rolunu oynayır, mücərrəd anlayışın aşkar obrazını yaradır, dinin mürəkkəb anlayışlarının dərk olunmasına kömək edir, dinə inananların bu və ya digər hadisələrə emosional münasibətini formalaşdırır.

Mənbə sahəsindən asılı olaraq altı əsas dini metafor modelini ayırmaq olar. Bu modellər aşağıdakıları əhatə edir: 1) fitomorf; 2) zoomorf; 3) meteoroloji; 4) artefakt; 5) morbiol; 6) fizioloji. Qeyd edilmiş altı model bütün mümkün metoforik modelləri əhatə etmir. Məsələn, dini metaforların hər bə mənbə sahəsi modeli də vardır.

Media diskursda silah və texnika adının mələk sözü ilə

metaforlaşması xeyir işlərə, haqqa, ədalətə xidmət göstərmək mənasını da qabardır.

Düşmən obrazı media diskurslarda şeytan, iblis, şər qüvvə kimi tez-tez metaforlaşır. Bir sıra hallarda düşmən kafir, dinsiz sözü ilə əvəz edilir.

Hərb mənbə metafor modelinin hərbi, əməliyyatların iştirakçıları freyminde düşmən (şeytan, iblis, kafir və s.) və haqq yolunda vuruşanlar (mələk, qazi, şəhid) metafor obrazlarla ifadə edirlər.

Media diskurslarda dini metaforlar digər sahə metaforları ilə müqayisədə yüksək işləkliyə malik deyildir. Fikirmizcə, bunun əsas səbəbi dini metaforların insanda oyatdığı təsəvvürlərin, assosiasiyaların daha geniş əhatə dairəsinə malik olması ilə bağlıdır.

III fəslin **“Bədii diskursda dini metaforlar”** adlı III paragrafı dini metaforların bədii diskursdakı mövqeyinin dəyərləndirilməsinə həsr olunmuşdur.

Bədii mətndəki ruhi və hissi qavrama məhsulu müəllifin təsəvvür və düşüncəsinə əsaslanır, assosiativ olaraq dini, eləcə də mifoloji diskursa istiqamətlənir. Dini mövzularda yazılmış bədii əsərləri bədii dini diskurslar hesab etmək mümkündür.

Dini mətnlərlə dini mövzulu bədii mətn fərqli anlayışlardır. Təbii ki, dini metaforlar daha çox dini mövzulu mətnlərdə aşkara çıxır.

Bədii diskursda dini metaforların işlədilməsi zamanı emosional-ekspressiv təsir güclənir. Dini sakrallıq metaforun effektivliyini artırır.

Ümumiyyətlə, metaforun, o cümlədən dini metaforların funksiyalarını müəyyənləşdirmək metaforlaşmanın ümumi prinsipinə əsaslanmağı tələb edir.

Dini anlayışlar mənəviyyat sahəsinə aid olduğuna və sakral səciyyə daşdığına görə, onların adlandırılması, eləcə də mənalandırılmasında, verballaşdırılmasında çətinliklər ortaya çıxır. Din konseptinin sözlərlə təsvirində, izahında nominativ vahidlərin çatışmazlığı ilə qarşılaşmaq olur. Bununla belə, dini diskurslara və bədii mətnə dini anlayışların şərhinə istinadla demək olar ki, dini anlayışların verilməsi üçün istifadə olunan sözlərin semantik

imkanlarının məhdudluğunu adların və predikatların köməyi ilə aradan qaldırmaq mümkündür²¹.

Metaforik predikatların az olmayan bir qismi mücərrəd dini anlayışları fiziki predmet və hadisələrlə oxşarlıqlar əsasında səciyyələndirə bilər. Bu, metaforlaşmanın əsasında iki bilik strukturunun qarşılıqlı təsir prosesinin durmasına istinad edən konseptual metafor nəzəriyyəsi ilə izahını tapır. Qeyd edilən iki bilik strukturundan birincisi mənbə sahəsi, digəri isə hədəf sahəsi adlandırılır²².

Dini metaforlar konseptual köçürmələr əsasında yaradılır. T.Y.Litvinenko “Dini diskursda metafor” adlı əsərində nümunələr əsasında aydınlaşdırmışdır ki, bədii diskursda “din işıqdır”, “Allah işıqdır”, “həyat yoldur”, “din görməkdir”, “din canlı varlıqdır”, “Allah kömək edəndir”, “Allah ruzi verəndir” kimi konseptual köçürmələr bir sıra dini metaforların yaradılması ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda bədii diskurslarda fərqli dini metaforik modellərlə də qarşılaşırıq. Ümumiyyətlə, belə konseptual metafor modelləri çoxdur və onların mümkün formalarını qabaqcadan təyin etmək çətindir.

“He’ll take it,” the old man said aloud. “God help him to take it.”

He did not take it though. He was gone and the old man felt nothing.

“He can’t have gone,” he said. “Christ knows he can’t have gone. He’s making a turn. - Ağzı nədir yeməsin, – qoca qışqırdı, – Allah özü onun ruzisini yetirib... Amma deyəsən balıq tilova gəlmədi, yan keçdi. Tilov ipi daha tərənəmirdi. Qoca heç nə başa düşmədi. – Gedə bilməz, Həzrət İsa özü onu getməyə qoymaz.”

Nümunədə qoca balıqçı üzünü Allaha tutmuş, Allahdan kömək diləyir. Ona görə də balığın tilovdakı yemdən əl çəkəcəyinə inanmır. Balığın yemi udması Allahın köməyi ilə ifadəsini tapır. Konseptual

²¹ Карасик, В.И. Религиозный дискурс // – Волгоград: Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики, – 1999. – с. 126.

²² Лакофф, Дж. Женщина, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж.Лакофф. – Москва: Гнозис, – 2011. – с. 78

metafor təsviri metafor şəklində yaradılmışdır. Nə insan, nə də heyvan Allahın əmrindən çıxıbilməz (*Christ knows he can't have gone. He's making a turn*).

E.Heminquevin “Qoca və dəniz” hekayəsində qəhrəman dənizi ilahəyə, mələyə bənzədir, onun lütfkarlığını diqqət mərkəzinə çəkir. Dəniz – qadın, dəniz – ilahə, mələk metaforu dənizin insana verdiyi ruhi, onun qoynunda çox şeyləri yaşatması ilə motivləşir.

Dini baxımdan bu dünyada insan Allahın yaratdığı varlıq, onun həyatı isə Allahın ona bəxş etdiyi ömürdür. Deməli, Allah insanın yaradıcısı, onun müəllifidir. Hər bir insanın ömrü, Allahın yazdığı bir kitabdır. Bir çox dillərdə, o cümlədən, müasir ingilis dilində də *book of life* metaforu işlənir. İnsan həyatı – kitab, insan həyatı – hekayə, insan həyatı – əsər və s. metaforlar kimi əksini tapır. İnsan doğuluşu ilə səhnəyə çıxır, özünün bu dünyadakı rolunu oynayır. V.Şekspir yaradıcılığında, eləcə də digər ingilis şair və yazıçıların əsərlərində yuxarıda qeyd olunmuş metafor modelləri istifadə olunmuşdur.

“Bibliya”da çoxsaylı metaforik obrazlar yer tutmaqdadır və metaforlar sonradan ingilis ədəbiyyatında bu və ya başqa şəkildə yer almışdır.

Ümumiyyətlə, ingilis bədii ədəbiyyatında, xüsusən poeziyada dini-mifoloji varlıqların metaforlaşması geniş yayılmış hadisədir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

Dil gerçəkliyin predmetlərini, hadisələrini əks etdirirsə, mədəniyyət gerçəkliyin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Mədəniyyət dildə, eləcə də dil vasitələrində ifadəsini tapır.

Mədəniyyətin dillə vəhdəti ünsiyyət prosesində reallaşır. Dil hər cür adət-ənənələri, davranış tərzlərini ifadə və əks etdirir. Müxtəlif xalqların fərqli dillərdə danışmasının səbəbi milli mədəniyyət və real gerçəkliyə fərqli münasibətlə bağlıdır.

Dil və mədəniyyət məsələsinə münasibətdə üç fikrin mövcudluğu diqqəti cəlb edir: 1) dil mədəniyyəti əks etdirir; 2) dil mədəniyyəti dəyişikliyə uğradır; 3) dil mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Bu üç yanaşma arasında qarşılıqlı əlaqə də vardır.

Mədəniyyətin, eləcə də dinin təşəkkülü və müxtəlif səmavi

dinlərin yaranıb sabitləşməsi uzun bir tarixi yol keçmişdir. Fərqli dinlərə aid kontekstlərin qavranması və dərk olunmasında dini mənsubluq aparıcı rol oynayır. Din gerçəkliyin elə inikas formasıdır ki, burada psixoloji amil, irrasional elementlər, insanın əhval-ruhiyyəsi, fikir və duyğuları, çətin izah olunan hadisələrə münasibəti aparıcı rol oynayır. Qədimə getdikdə mifik təfəkkür, mifləşdirmə, ilahiləşdirmə insan iradəsindən kənarında olan böyük, ilahi qüvvəni, ilahi və gözəgörünməz olanı qəbul etmək zərurəti dinin təşəkkülünə, formalaşdırılıb sabitləşməsinə səbəb olmuşdur.

Dildə dini strukturlar dini leksika və terminologiya, dini frazeologizmlər, dini kontekst, dini mətn və dini diskurslarda ifadəsini tapır. Dini təfəkkür dinə aid təsəvvürləri, təlimləri, inanc və inancları, doktorinaları və başqa komponentləri özündə birləşdirir.

Dini terminlərin ümumişlək leksik qata daxil olması onların ifadə etdikləri əsas mənanın konnotasiyadan asılı olaraq yeni konnotativ məna almasına təkan verir.

Metafor insan tərəfindən yaradılır və bu zaman insanın şüurunda müxtəlif bilik sahələri arasındakı münasibət və əlaqələr qarşılaşdırılır, bir sferadan digərinə keçid yaradılır. Metaforlaşmada dini terminlər fəal iştirak edir.

Dünyanın dil vasitəsilə konseptuallaşdırılması insanın bütün sahələrindəki fəaliyyətini əhatə edir. Bura əxlaqi, mənəvi, ruhi və beləliklə din sahəsi də daxil olur.

Mədəniyyətin əsas mental kateqoriyaları dil materialında konseptuallaşır. İnsan təfəkkürünün müəyyən strukturlarının dil vasitəsilə tədqiqatında milli-mədəni dəyərlər xüsusi yer tutur. Din belə dəyərlərdən biridir. Din mədəniyyətin baza mental kateqoriyalarından biridir və konsept təşkil edir.

Fəaliyyətdə olan nitq prosesini özündə birləşdirən, ekstralingvistik təsirlər altında formalaşan diskurs kommunikativ prosesdir. Tematika diskurs növlərinin diferensiasiyasında aparıcı rol oynayır. Diskurslar iştirakçılar, ideoloji mənsubluq, kommunikativ məqsəd, kommunikativ rol və onun dəyişməsi, tonallıq və başqa kriteriyalar üzrə təsnif olunur.

Siyasi diskursda dini metaforlardan geniş istifadə edilir. Din

müqəddəslik, sakrallıq, saflıq, təmizlik, inam, etiqad yoludur. İnsanların azadlıq, Vətən uğrunda mübarizələri də müqəddəs hesab olunur. Müharibə və münafiqlər dövründə siyasi kommunikasiyada şəhid, günahsız insan, qazi kimi dini metaforların işləkliyi diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, siyasi diskurslarda inam, etiqad, həqiqət, təmizlik, saflıq kimi mücərrəd anlayışların istifadə olunması zamanı dini mənbələrə istinad edilir.

Media diskurslarda dünyanın sonu obrazı mühüm yer tutur. Bu məqamda apokalipsis metaforunun işlədilməsi müşahidə edilir.

Media diskurslarda inam, etiqad, günah, cənnət, cəhənnəm, ruh, möcüzə, ürək, qəlb, qorxu, cəza, qəzəb, şeytan, mələk kimi dini terminlər və sözlər metaforların yaradılmasında geniş istifadə edilir. Bu dini leksik vahidlərin əksəriyyəti ilkin konsept kimi çıxış edirsə, qalan hissəsi ikinci konsept rolunu oynayır.

Media diskurslarda dini metaforlar digər sahə metaforları ilə müqayisədə yüksək işləkliyə malik deyildir. Bunun əsas səbəbi dini metaforların insanda oyatdığı təsəvvürlərin, assosiasiyaların daha geniş əhatə dairəsinə malik olmasıdır.

Bədi mətnə dini metaforların işlənməsi adresatın bu mətni obrazlı dərk etməsinin spesifik açarını təşkil edir.

Dini anlayışlar mənəviyyat sahəsinə aid olduğuna və sakral səciyyə daşdığına görə, onların adlandırılması, eləcə də mənalandırılmasında, verballaşdırılmasında çətinliklər ortaya çıxır. Konseptual metaforun aktuallaşması nəticəsində yaranan təkrar, predikatlar sahəsi qeyri-predmet mahiyyətli amlayışlara müşahidə olunan və dərk olunan xassələr şamil etməyə əsas verir.

Dissertasiyanın məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Mədəni strukturların dildə metaforlaşması // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2018. №4 (11), – s. 124-127.

2. Dil və mədəniyyət əlaqələrinin dini kontekstdə təzahür xüsusiyyətləri // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, –2019. №4 (15), – s. 84-90.

3. Müxtəlif tipli diskurslarda metafor və metonimiyalar // –

Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2020. №1 (102), – s. 115-118.

4. Linqvistikada dil ilə mədəniyyətin əlaqələri məsələsinin təşəkkülü və inkişafı // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – Bakı, – 2020, №1-2, – s. 121-126.

5. Issue of Religious Structures in Language System // XXVI International Scientific Conference, European Scientific Conference, – Penza, Russia: – 7 June, 2021, – s. 183-185.

6. Dil sistemində dini konseptuallaşma // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, –2021. №1 (110), – s. 90-94.

7. Konseptuallaşma və metonimiya // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi. “Axtarışlar” jurnalı. – 2021. cild 15, №4, – s. 89-95.

8. Religious Metaphors in political texts // – Florence: Annali d'Italia Scientific Journal of Italy, –2022. №29, – s. 51-53.

9. Dildə konseptuallaşma məsələsi // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri, – 2021. №4 (23), – s. 135-140.

10. Konseptuallaşma və metaforlar // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi əsərləri, – 2021. №3 (22), – s. 124-129.

11. Religious metaphor and metonymy in political discourse // Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, – Ukraine: Видавничий дім “Гельветика”, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, – 2022. Випуск 57, ТОМ 2, – p. 196-201.

12. Religious metaphors in artistic discourse // – Norway: The Norwegian journal of development of the international science, – 2023. №119, – s. 32-36, <https://zenodo.org/records/10055004>

13. A new uorphism approach to the problem of language and culture // (Onlayn elmi jurnal) Özbəkistan: Web of semantic: Universal Journal on innovative education. – 2023, vol 2, issue 11, – s.40-43. <https://univerpubl.com/index.php/semantic>

14. Dildə konseptuallaşma məsələsi // “Tərcüməşünaslığın müasir problemləri” mövzusunda Respublika Elmi konfransı,

Norwegian journal of development of the international science, – 2023. No. 119, – p. 32-36, <http://zenodo.org/records/10055004>

13. A new morphism approach to the problem of language and culture // (Online scientific journal) Uzbekistan: Web of semantic: Universal Journal on innovative education. – 2023, vol 2, issue 11, – pp. 40-43. <https://univerpubl.com/index.php/semantic>

14. The issue of conceptualization in language // Republican Scientific Conference on “Modern Problems of Translation Studies”, [https://ndu.edu.az/wpcontent/uploads/Konfrans/Dil%20bacar%C4%B1qlar%C4%B1%20konfrans%20material%C4%B1%20\(1\)%20\(1\).pdf](https://ndu.edu.az/wpcontent/uploads/Konfrans/Dil%20bacar%C4%B1qlar%C4%B1%20konfrans%20material%C4%B1%20(1)%20(1).pdf) – 2023, pp. 66-68.

15. The morphism approach in linguoculturology // – Nakhchivan: Nakhchivan Branch of ANAS. Journal “Akhtarişlar”. – 2023. vol. 17, №4 (47), – pp. 73-77.

16. Application of concepts in linguoculturology // – Nakhchivan: Scientific works of Nakhchivan State University, –2024. № 1 (126), – pp. 24-28.

17. Religious metaphors in media discourse //– Nakhchivan: Nakhchivan Branch of ANAS. Journal “Akhtarişlar”. – 2024. vol. 18, №3(49), – pp. 20-26.

18. Religious metaphors in artistic discourse // – Baku: Qadim dyar (International online scientific journal), Azerbaijan Science Center, – 2024. vol. 6, №4, – pp. 54-58.



Dissertasiyanın müdafiəsi 17 yanvar 2024-cü il tarixində saat 11⁰⁰-da Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, AZ7012, Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsas binası, I mərtəbə.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 dekabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.12.2024

Kağızın formatı: 60x90 1/16

Həcm:47041 işarə

Tiraj:100